

Kirs Eszter – Pap András László

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítélete a gyűlölet-bűncselekmények esetén folytatott nyomozásról

Az előítéletes motiváció feltárásának kötelezettsége a Balázs kontra Magyarország ügyben hozott ítélet szerint¹

Hivatalos hivatkozás: Balázs v. Hungary, no. 15529/12, 20 October 2015

Tárgyszavak: előítéletes motiváció • gyűlölet-bűncselekmény • hatékony nyomozás • közösség tagja elleni erőszak

Értelmezett jogszabályhelyek: EJEE 3. és 14. cikk

1. Tények
2. Pertörténet
3. A döntés jogi érvrendszere
 - 3.1 A kérelem elfogadhatósága tárgyában
 - 3.2 A kérelem érdeme tárgyában
 - 3.3 A különvélemény
4. A konkrét rendelkezés és a *ratio decidendi*
5. A jogi érvelés kritikája
 - 5.1 A többségi döntés kapcsán
 - 5.2 A különvélemény kapcsán
6. A döntés jelentősége

1. Tények

Az ügy kérelmezője, a húszéves Balázs János Krisztián 2011. január 21-én hajnali négy órakor lépett ki barátnőjével egy szegedi szórakozóhelyről. Három fiatal, ismeretlen férfi odalépett hozzájuk, sértegetni kezdte őket, kifejezetten kitérve a kérelmező látható roma származására („piszkos cigány”), és cigarettával, aprópénzzel dobálták meg. Egy negyedik férfi, D. E., a büntetés-végrehajtásban dolgozó törzsőrmester ekkor lépett oda a csoporthoz, és a kérelmező kérdésére, hogy mit szól a három támadó által használt durva nyelvezethez, azt kérdezte tőlük: “ezzel a rohadt kis cigánnyal nem bírtok?”. Ezt követően megtámadta a kérelmezőt, és verekedni kezdett. A verekedés folytatásának és súlyosabb sérüléseknek a kérelmező három barátjának közbelépése vette elejét. A rendőrséget értesítették, és a járőrök a kérelmezőt barátnőjével és a fizikai erőszakot alkalmazó elkövetővel a helyi rendőrsre kísérték.

Mind a kérelmezőn, mind barátnőjén látható sérülések voltak. Ennek ellenére csak a kérelmező barátnőjét vizsgálta meg orvos, kimutatva, hogy a halántékán horzsolások vannak, és jobb szeme körül vérömleny képződött. Másnap a kérelmező saját házi orvosához ment el, hogy látelleletet vetessen, ahol megállapították, hogy mellkasán, hátán, nyakán és arcán zúzódások vannak.

Az esetet követő napon D. E. a következőképp dicsekedett egy közösségi oldalon: „cigány fejét rúgtam a földön”. Ezen kívül posztolt egy filmből vett részletet, ahol kifejezetten rasszista szavakkal nyilatkoznak a szereplők, és azt a megjegyzést fűzte a videóhoz, hogy „másfajta szemetek is élnek közöttünk”.

2. Pertörténet

2011. február 1-jén a kérelmező feljelentést tett a Szegedi Városi Ügyészségen D. E. ellen.² Az ügyészség nyomozást indított D. E. ellen közösség tagja elleni erőszak gyanúja miatt. Március 17-én az ügyészség kihallgatta a járőröket és a kérelmező barátnőjét. A kérelmező barátnője megerősítette a panaszos elmondását. Mivel a rendőrök az incidens után érkeztek a helyszínre, ők új információval nem tudtak szolgálni. A sértetten segítő három barátját nem hallgatták meg, sőt személyazonosságukat sem állapították meg.

Ezzel párhuzamosan az ügyészség hivatalból eljárást indított garázdaság bűncselekménye miatt. Az eljárásban tartott július 5-ei kihallgatáson D. E. gyanúsítottként volt jelen, és azt állította, hogy a kérelmező provokálta őt. Elismerte ugyan, hogy ellökte a panaszos, de állítása szerint önvédelemből, ráadásul előzőleg nem is bántalmazta vagy sértegette őt, és semmi sem hangzott el a sértett roma származásával kapcsolatban. Azt állította, hogy a közösségi médiában megjelenő posztjait különösebb célzat nélkül tette közzé, valamint, hogy ha ő rugdosta volna meg a sértett fejét, akkor komolyabb sérüléseket szenvedett volna.

2011. július 20-án az ügyészség megszüntette a közösség tagja elleni erőszak miatt indult nyomozást azzal az indokkal, hogy nem lehet megállapítani a rasszista indítékot, a verekedés kezdeményezőjének személyét, valamint hogy a sértegetés és a verekedés között fennállt-e ok-okozati összefüggés.

A kérelmező július 26-án e határozattal szemben panaszt nyújtott be. Augusztus 8-án a számára jogi képviselést nyújtó Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda is kérte, hogy D. E.-t gyanúsítottként vagy legalább tanúként hallgassák ki, és legyen szembesítés. Ezt az ügyészség megtagadta arra hivatkozva,

- 1 A tanulmány az OTKA (PD 105832) támogatási szerződés keretein belül jött létre.
- 2 A hazai peres eljárás részleteinek ismertetését a kérelmezőnek jogi képviselést nyújtó Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda (NEKI) tájékoztatója alapján készítettük el:
<http://dev.neki.hu/a-neki-ujabb-strasbourggi-sikere-a-gyulolet-buncselekmények-ellen/>.

hogya a másik, a garázdaság gyanúja alapján folytatott eljárásban már kihallgatták. A Csongrád Megyei Főgyészség helybenhagyta az elsőfokú döntést. A vádhatóság arra hivatkozott, hogy bár „valószínű”, hogy D. E. magatartásában rasszista indíték is szerepet játszott, nem lehet azt minden kétséget kizáró bizonyossággal alátámasztani, ezért büntetőjogi felelősséget nem alapozhat meg.

2012. május 11-én a Szegedi Járásbíróság elítélte D. E.-t garázdaság büntetéseért, és egy év próbára bocsájtotta.

Balázs János Krisztián 2012. március 5-én fordult az EJEB-hez. Állítása szerint a hatóságok megszegték azt a kötelességüket, hogy hatékony vizsgálatot folytassanak az ellene indult rasszista támadás kapcsán, és ezzel megsértették az EJEE 3. cikkkel együtt értelmezett 14. cikket, azaz a kínzás, embertelen, megalázó bánásmód és a hátrányos megkülönböztetés tilalmát.³ Az ügyet az EJEB befogadta, és 2014. szeptember 1-jén továbbították a magyar Kormány felé. A panaszoson és a Kormányon túl beavatkozóként szerepelt az Európai Roma Jogok Központja (ERRC) civil szervezet. Az EJEB héttagú kamarája 2015. október 20-án hozta meg többségi döntését. Jon Fridrik Kjølbro bíró különvéleményt csatolt az ítélethez. Az ítélet 2016. március 14-én emelkedett jogerőre, miután az EJEB elutasította a Kormányt az ügy Nagykamara elé utalására irányuló kérelmét.

3. A döntés jogi érvrendszere

3.1 A kérelem elfogadhatósága tárgyában

Az EJEB különböző nemzetközi szervezetek által kiadott szakmai anyagokra és jelentésekre alapozva hívta fel a figyelmet a gyűlölet-bűncselekmények mögötti előítéletes indítékra utaló jelek (előítélet-indikátorok) feltárásának kötelezettségére; a vegyes motiváció kérdésére; a vonatkozó jogalkalmazási problémákra; valamint a bűncselekmény-típus esetében jellemző látenciára. Az EBESZ Emberi Jogok és Demokratikus Intézmények Irodájának „Preventing and responding to hate crimes” című, 2009. évi iránymutatására támaszkodott, amikor felidézte az előítéletekre utaló tényezőket: az áldozatok és tanúk észlelése, a támadó magatartása, az elkövetés kapcsán rögzített verbális megnyilvánulásai, az áldozat és elkövető tulajdonságai, megjelenése, öltözéke, valamint a korábbi előítéletekből fakadó támadások, amelyek az adott áldozati közösséget érintették, illetve az adott helyszínen történtek. Az előítélet-indikátorok nyomozó hatóságok általi felismerése és akkurátus rögzítésének döntő jelentősége van a gyűlölet-bűncselekmények ügyében zajló hatékony nyomozás megvalósítása szempontjából. Abból, hogy a bűncselekmény elkövetésének hátterében az előítéleteken kívül többféle indíték is meghúzódhat, nem következik, hogy az adott támadás nem minősíthető gyűlölet-bűncselekményként (21. pont).

Az EJEB által hivatkozott, 2015. évi ECRI (European Commission against Racism and Intolerance, Rasszizmus és Intolerancia Elleni Európai Bizottság) jelentés szerint Magyarországon 2009 és 2013 között a 191 gyűlölet-bűncselekmény miatt tett feljelentésből 94 zárult elítéléssel, és 33 szabadságvesztés büntetéssel. A hatósági tájékoztatás alapján elkészített jelentés beszámol arról, hogy

az áldozatok 54%-a roma volt (8,5%-a zsidó és 17%-a a többségi társadalomhoz tartozó) (22. pont). Az ECRI jelentés és az EJEB ítéletében továbbiakban idézett, az EU Alapjogi Ügynöksége által kibocsátott „Racism, discrimination, intolerance, and extremism: learning from experiences in Greece and Hungary” című jelentés is rávilágít a látencia problémájára. Továbbá Nils Muižnieks-et, az Európa Tanács emberi jogi biztosát idézi az ítélet, aki szerint a látenciát a nyomozóhatóságok hatékony fellépésének hiánya és a rendőrséggel szembeni bizalmatlanság magyarázza. Az áldozatok gyakran nem tesznek feljelentést, mert nem számítanak eredményes nyomozásra; másrészt a nyomozóhatóságok sok esetben helytelenül minősítik a támadásokat, figyelmen kívül hagyva az elkövetés mögött húzódó előítéletet, amire okot ad a rendőrök leterheltsége, a szakmai protokoll és képzések hiánya, valamint az ügyészség elmozdulása a könnyebb bizonyíthatóság irányába (23–24. pont).

A Kormány vitatta a kérelem elfogadhatóságát arra hivatkozva, hogy a kérelmező elmulasztotta kimeríteni a hazai jogorvoslati lehetőségeket, minthogy nem élt a pótmagánvadás lehetőségével. A kérelmező a Kiss Borbála kontra Magyarország ügyre hivatkozott, ahol ugyanerre az évrre hagyatkozott a Kormány az elfogadhatóság kérdésében, azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a kérelmező nem volt abban az anyagi és praktikus helyzetben, hogy a pótmagánvadás az eredményesség lehetőségét magában hordozta volna. Az eljárásba beavatkozó harmadik fél, az ERRC álláspontja szerint a roma sértettek pótmagánvadás kísérletei azért sem elvárhatóak, mert ebben az esetben egy hátrányos helyzetű csoport tagjának egymagában, ráadásul nyomozati ismeretek hiányában kellene szembeszállnia az intézményesített rasszizmussal (27–29. pont). Az EJEB megismételte számos korábbi ítéletében rögzített véleményét, miszerint az minősül a kérelmező által kimerítendő hazai, hatékony jogorvoslati lehetőségnek, ami hozzáférhető, jogi és gyakorlati értelemben ténylegesen hatékony jogorvoslatot biztosít, és az eredményessége ésszerűen elérhetőnek tekinthető. Az nem várható el a kérelmezőtől, hogy ha már igénybe vett egy jogorvoslati lehetőséget, akkor még az összes többi olyan, elméletben elérhető jogorvoslati eljárást is elindítsa, amelyek nem kecsegtetnek a siker nagyobb valószínűségével. A közösség tagja elleni erőszak tárgyában tett feljelentés nyomán elindult az eljárás, amely alkalmat adott a hatóságoknak az elkövetők azonosítására és indokolt esetben megbüntetésére. Ezzel az állami hatóságok számára megnyílt a lehetőség, hogy orvosolják a jogsérelmet (30–34. pont).

A Kormány következő érve szerint a garázdaság tárgyában született ítélettel az elkövető elnyerte büntetését, így a kérelmező elveszítette áldozati státuszát. Az EJEB rövid indoklással zárta le a kérdést, hangsúlyozva, hogy a gyűlölet-bűncselek-

3 EJEE 3. cikk: Senkit sem lehet kínzásnak, vagy embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni.; 14. cikk: A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani.

mény mögötti előítéletes motiváció feltárásának nyomozati hatóságokra háruló kötelezettségének nem tett eleget a garázdaság ügyében zajló büntetőeljárás, hiszen abban nem volt releváns tényező az előítéletesség (35–37. pont).

A Kormány végül azzal vitatta a kérelem elfogadhatóságát, hogy a támadás nyomán elszenvedett sérülések súlyosságának csekély foka miatt a támadás nem érte el az EJEE 3. cikk alkalmazhatóságának küszöbét, amit bizonyít az a tény is, hogy a kérelmező nem emelt magánvádat testi sértés vagy becsületsértés tárgyában. A kérelmező ezzel szemben hangsúlyozta, hogy elveszett a hatóságokba vetett bizalma, ezért nem merült fel benne a magánvádas eljárás kezdeményezése. Az EJEB úgy ítélte, hogy ez utóbbi kérdés szorosan kapcsolódik az ügy érdeméhez, így annak keretein belül tárgyalja, és pozitívan döntött a kérelem elfogadhatóságáról (38–41. pont).

3.2 A kérelem érdeme tárgyában

A kérelmező állítása szerint az őt ért támadás oka a roma származása volt, és a hatóságok elmulasztottak hatékony nyomozást végezni az előítéletes motívum tekintetében, az elkövetéskor elhangzott támadói megnyilvánulásoknak és az elkövető ideológiai hátterének nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Ezzel szemben a Kormány álláspontja szerint a nyomozóhatóságok minden releváns tény feltárták az ügyben, ideértve az esetleges rasszista indítékot is, és azért szüntették meg az eljárást a közösség tagja elleni erőszak tárgyában, mert nem vált bizonyítottá az elkövetés mögött húzódó előítéletes motiváció (42–43. pont). A harmadik beavatkozó fél, az ERRC beadványában intézményesített rasszizmus jelenlétét állította, ebből következett az EU Alapjogi Ügynökségének jelentésében hangsúlyozott látenciat, valamint a hatóságok hanyagságát az előítéletes indíték feltárása tekintetében (44–46. pont).

A kérelmező által elszenvedett sérülések súlyossága tárgyában az EJEB azt állapította meg, hogy a mellkason, háton, nyakon és arcon ejtett fizikai sérülések mellett figyelembe kell venni az erőszakos támadás mögötti rasszista indítékot, amely súlyosan sérti az áldozat emberi méltóságát. Éppen ezért az EJEE 3. cikk az ügyben alkalmazható (56–57. pont).

Abban a kérdésben, hogy hatékony nyomozást folytattak-e a hatóságok a támadás mögött húzódó indíték felderítése érdekében, az EJEB a következő szempontokat vette figyelembe: a nyomozóhatóságok elindították a rasszista motiváció feltárására elméletileg alkalmas eljárást, a nyomozást a közösség tagja elleni erőszak [(rég) Btk. 174/B §] tárgyában. Abból, hogy a nyomozás végén nem jutottak a gyűlölet-bűncselekményért való felelősség megállapítására, nem következik, hogy ne jártak volna el hatékonyan. A hatékony nyomozásra vonatkozó felelősség nem hord magában eredménykötelezettséget, csak a minden szükséges intézkedés végrehajtásának kötelezettségét jelenti. Mind a sértett, mind annak barátnője azt állította, hogy D. E. a támadást megelőzően rasszista megjegyzéseket tett. A Nachova kontra Bulgária ügyben alkotott sztenderdnek megfelelően, egyetlen előítéletre utaló körülmény fennállása kötelezettséget keletkeztet arra, hogy a nyomozóhatóságok megtegyenek minden szükséges intézkedést az esetleges rasszista motívum feltárása érdekében. Az EJEB

értékelése szerint ez esetben több ilyen elem is megállapítható lett volna. Például megkérdezték D. E.-t az esetleges előítéletes nézeteiről a garázdaság tárgyában zajló eljárásban, és az ott rögzített vallomását elhelyezték a közösség tagja elleni erőszak tárgyában zajló büntetőügy aktájában. Figyelembe vették a sértett és barátnője nyilatkozatát az elkövető rasszista megjegyzéseiről, és kihallgatták a helyszínen utóbbi kérésre két rendőrt is. A szembesítésre vonatkozó kérelmezői indítványt ugyan a korábban már ismertetett okokra hivatkozva elutasította az ügyészség. Ezért tekinthető visszásnak az, hogy annak ellenére, hogy elfogadták az elkövetés körülményei tekintetében a kérelmező és barátnője verzióját, ideértve a rasszista kijelentések elhangzását is, valamint megvizsgálták D. E. közösségi oldalon publikált rasszista kijelentéseit, az ügyészség nem látta bizonyítottnak vagy legalábbis potenciálisan relevánsnak az összefüggést a támadás és az áldozatok roma származása között. Az elkövetőt a nyomozóhatóságok következtetése szerint vezérelhetette más indíték is (58–66. o.). Az EJEB értelmezése szerint a nyomozóhatóságok eleget tettek a rasszista indíték feltárását célzó hatékony nyomozásra vonatkozó kötelezettségnek, és a strasbourgi fórum tekintettel volt arra is, hogy nem tiszte a nemzeti hatóságok helyett a támadó bűnösségének érdemi kérdésében állást foglalva értékelni az ügyet. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy nemcsak azt a bűncselekményt lehet gyűlölet-bűncselekményként minősíteni, amely kizárólag az áldozat alapvető személyiségjegyein alapuló előítéletből fakad, hanem az elkövetők tettei mögött lehet több motívum is. A körülmények nyilvánvalóan ésszerűtlen megítéléséből adódott az, hogy a nyomozóhatóságok ragaszkodtak a kizárólagos rasszista motívum megállapíthatóságának feltételéhez, valamint az is, hogy elmulasztották összekötni az elkövető a közösségi médiában elhelyezett posztjait a támadással, és így nem azonosították a rasszista motívumot olyan erőteljes gyűlöletindikátorok ellenére, mint a közösségi oldalon posztolt rasszista üzenetek („cigány fejét rúgtam a földön”, valamint a filmrészlethez fűzött megjegyzése, miszerint „másfajta szemetek is élnek közöttünk”). Ennek elmulasztása megvalósította az EJEE 14. cikk sérelmét a 3. cikkel összefüggésben (70–76. pont).

3.3 A különvélemény

Jon Fridrik Kjølbrot bírót nem osztotta az EJEB héttagú tanácsának többségi véleményét, miszerint megvalósult az EJEE 14. cikk sérelme a 3. cikkel összefüggésben. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyomozóhatóságok eleget tettek a hatékony nyomozásra vonatkozó kötelezettségüknek. Az eljárás a közösség tagja elleni erőszak tárgyában elindult, késlekedés nélkül zajlott, és az ügyészség minden szükséges nyomozati intézkedést megtett a rasszista indíték feltárására. Véleménye szerint nem volt nyilvánvalóan ésszerűtlen, sem önkényes az ügyészség értékelése, miszerint az előítéletes indítékot nem lehetett minden kétséget kizáróan bizonyítani. Azzal, hogy a többség helytelennek minősítette az ügyészi következtetést, hatáskörén kívüli területre tévedt, érdemben újraértékelve a tényeket, és állást foglalva az elkövető bűnösségének kérdésében. Nem látta relevánsnak a egyes motíváció kérdését sem. A különvéleményben megjelenik az a megállapítás, hogy a többség nem tudja megkülönböztet-

ni azt a helyzetet, amikor egy roma származású személyt ér támadás attól az esettől, amikor az áldozatot a roma származása miatt ér támadás. Kjølbros bírósága hangsúlyozta, hogy egy személy által tett rasszista kijelentések nem engednek arra következtetni, hogy minden tettében a rasszista nézetei mozgatják. Végül annak a véleményének adott hangot, hogy ha a kérelmező elégedetlen volt a bizonyítékok ügyészi értékelésével, akkor pótmagánvádat kellett volna benyújtania az ügy körülményeinek hazai bíróság által történő értékelése érdekében, ahelyett, hogy az EJEB-hez fordult (Különvélemény 1–15. pont).

4. A konkrét rendelkezés és a *ratio decidendi*

Az EJEB héttagú tanácsának hat tagja alkotta a többségi véleményét, és megállapította a magyar állam felelősségét az EJEE 3. cikk megsértéséért, figyelemmel a 14. cikkre. A kérelmezők igazságos elégtételre vonatkozó nem vagyoni kártérítési igényének kielégítésére összesen tízezer euró megfizetésére kötelezte a magyar államot.

Az EJEB korábbi joggyakorlatával összhangban hangsúlyozta, hogy bár az EJEE 3. cikkből adódó állami kötelezettség nem jelent eredménykötelezettséget, ugyanakkor a nyomozóhatóságok kötelesek minden szükséges intézkedést megtenni annak érdekében, hogy az ügy összes körülményét felderítsék. Amennyiben pedig az elkövetés hátterében felmerül az előítéletes (jelen esetben rasszista) indíték, az erőszakos támadás kivizsgálásakor az állami hatóságoknak az is feladatuk, hogy minden ésszerű lépést megtegyenek az esetleges rasszista indíték feltárására, és annak megállapítására, hogy rasszista gyűlölet vagy előítélet szerepet játszhatott-e az eseményekben. Ezt a kötelezettséget előlíthatja egyetlen előítéletes motivációra utaló körülmény jelenléte, például a támadónak az elkövetés előtt vagy közben tett rasszista megjegyzései. Másfelől a döntés azt a széles körben elfogadott nemzetközi gyakorlatot követte, amely szerint nemcsak azt a bűncselekményt lehet gyűlölet-bűncselekményként minősíteni, amely kizárólag az áldozat alapvető személyiségjegyein alapuló előítéletből fakad, mert az elkövető cselekménye mögött lehet több motívum is. Ilyen esetben a kérdés az, hogy a bűncselekmény elkövetése mögött melyik volt a meghatározó, domináns indíték. Az EJEB – bár hangsúlyozta hatáskörének hiányát a bűnösség megállapítása, a tények e szempontból történő értékelése tekintetében – arra jutott, hogy az ügyben olyan erős indikátorok voltak jelen, amelyek az elkövetés mögötti rasszista indítékra utaltak, hogy a nyomozóhatóságok következtetése, miszerint nem bizonyítható az elkövetés és az elkövető előítéletes megnyilvánulásai közötti kapcsolat, nyilvánvalóan ésszerűtlen.

5. A jogi érvelés kritikája

5.1. A többségi döntés kapcsán

Az ügyben hozott ítélet az EJEB korábbi joggyakorlatával összhangban állapította meg az esetlegesen rasszista indítékból elkövetett erőszakos támadások esetén fennálló tagállami kötelezett-

séget az EJEE 3. és 14. cikk értelmében. A nyomozóhatóságoknak minden szükséges intézkedést meg kell tenniük annak érdekében, hogy feltárják a potenciális rasszista indítékot és bármely előítéletes, ami az erőszakos bűncselekmények elkövetésében szerepet játszott. Amennyiben a nyomozás során felmerül egy előítéletesre utaló körülmény (előítélet-indikátor), a nyomozás optikáját az esetleges előítéletes indítékra is fókuszálni kell. Az EJEB megállapításai szerint mind a tagállami jogszabályi környezetben, mind a jogalkalmazásban el kell különíteni az erőszakos bűncselekmények alapeseteit és a rasszista indítékból elkövetett erőszakos bűncselekményeket. Ez utóbbiakat nem lehet egy kategórián belül kezelni azokkal az esetekkel, ahol az elkövetőnek nem volt előítéletes motivációja. E bűncselekmények ugyanis különösen káros hatást gyakorolnak a jogállami értékrendre: aláaknázzák az alapvető jogok tiszteletét, és súlyosan sértik az emberi méltóságot. Mindezek értékelésének tükröződnie kell a felelősségre vonásban.

Az EJEB számára is nyilvánvaló, hogy a rasszista indíték feltárása különös kihívások elé állíthatja a nyomozó hatóságokat. Ennek megfelelően állapította meg, hogy a rasszista indíték feltárásának kötelezettsége nem abszolút természetű. Csakúgy, mint az általános, hatékony nyomozásra vonatkozó kötelezettség esetén, az érintett hatóságoknak foganatosítaniuk kell minden szükséges és ésszerűen elvárható intézkedést, hogy fényt derítsenek az esetleges rasszista felhangra, össze kell gyűjteniük, és biztosítaniuk kell minden elérhető bizonyítékot, és munkájuk eredményeit hiánytalan indokolással ellátott döntésben kell rögzíteniük. Ha a strasbourgi sztenderdeknek kíván megfelelni egy tagállami hatóság, nem hagyhat figyelmen kívül semmilyen tényt vagy körülményt, ami az erőszakos bűncselekményt elkövető személy szándékában rasszista, előítéletes indítékra utal.

Az EJEE 3. cikk mellett a 2. cikk hasonlóképpen keletkeztet a hatékony nyomozásra vonatkozó kötelezettséget a tagállami nyomozóhatóságokra, a 3. cikk és a 14. cikk együttes értelmezéséből eredően pedig a rasszista indíték feltárásához fűződő felelősséget. Példaként szolgál erre az Angelova és Iliev kontra Bulgária ügy.⁴ Ebben az esetben hét elkövető bántalmazta, majd halálra szúrta a roma származású áldozatot. Az elkövetők egyike a gyanúsított kihallgatás során elismerte, hogy minden külföldit és romát gyűlölnék. A rasszista indítékra utaló jelek

4 Angelova and Iliev v. Bulgaria, no. 55523/00, ECHR 2007

A vonatkozó sztenderd tekintetében ld. még: Nachova v. Bulgaria, no. 43577/98, 43579/98, ECHR 2005. Az ügyben két roma származású szökevényre lött a katonai rendőrség az arányosság követelményét is sértve, aminek következtében mindkét személy életét veszítette. Az egyik szemtanú szerint az eljáró rendőrpáncsnok rasszista szidalmakat kiabált. („Ti, átkozott cigányok!”) Az EJEB Nagykamarája ítéletében arra a következtetésre jutott, hogy a fenti kiáltás körülményét tisztázni kellett volna. A bolgár nyomozóhatóságok nem kérdezték meg a többi tanút a történet valóság tartalmának alátámasztása vagy megdöntése érdekében, ezzel fényt derítve a rendvédelmi szerv esetleges előítéletes motivációjára. Ezzel elmulasztották feltárni az esetleges okozati összefüggést a rasszista magatartás és a két áldozat lelővése között, amivel megvalósult az EJEE 14. cikkének sérelme, figyelemmel a 2. cikkre is.

ellenére a hatóságok elmulasztották kellő körültekintéssel feltárni az előítéletes motívumot, és az elkövetőkkel szemben huliganizmusból eredő emberölés miatt emeltek vádat. Bár az előzetes nyomozati munkát a támadást követően azonnal elkezdték, a büntetőeljárás előzetes szakasza indokolatlan késedelemmel tizenegy évig tartott. A késedelem következtében a vádlottak többsége esetén beállt az elévülési idő, és megszüntették a büntetőeljárását. Ennek eredményeként, bár a hatóságok szinte közvetlenül a támadást követően azonosították az elkövetők többségét, és hozzávetőleges bizonyossággal azonosították a kérelésért felelős személyt is, egyik elkövetőt sem állították végül bíróság elé. Az EJEB megállapította, hogy a bolgár hatóságok elmulasztottak eleget tenni az EJEE 14. cikkkel együttértelmezett 2. cikkből eredő kötelezettségüknek, minthogy nem végeztek hatékony és gyors nyomozást az ügy körülményeinek összességében, és a rasszista motiváció tárgyában, annak ellenére, hogy az egyik gyanúsított kihallgatásán a romák elleni gyűlöletének adott hangot.⁵ A hatóságok a hatékony nyomozással biztosíthaták volna a kisebbségi csoportot arról, hogy képesek megvédeni őket a rasszista erőszakkal szemben.

A jelen ügyben is releváns EJEE 3. és 14. cikk értelmezése szempontjából irányadó ítéletek sorába illeszkedik a tárgyat EJEB döntés. Ezen ítéletek indokolása alapját az a szempont képezi, hogy a rasszista indíték vezérelte bűncselekmények súlyosan sértik az emberi méltóságot. Az EJEB értelmezése szerint azokban az esetekben, amikor a bűncselekmény hátterében rasszista felhangot lehet feltételezni, akkor különös jelentősége van, hogy ezek az incidensek a nyomozást végző állami hatóságok szigorával és különös gondosságával találkozzanak. Ezekben az esetekben a hatékony nyomozás nemcsak a retribúciót szolgálja, hanem azt a célt is, hogy megerősítésre kerüljön, hogy a társadalom elítéli a rasszizmust és etnikai alapú gyűlöletet, és hogy a különbözőség nem veszélyforrást jelent, hanem gazdagítja az adott társadalmat. Ugyanakkor elősegíti azt is, hogy a kisebbségi csoportok hatóságokba vetett bizalmát helyreállítsák, megmutatja, hogy az állam képes megvédeni a csoport tagjait az előítélet vezérelte erőszakos tettekkel szemben.

E megközelítés nyomán állapította meg az EJEB az egyezmény-sértést a Šečić kontra Horvátország ügyben.⁶ Ebben az esetben 1999-ben egy roma származású férfi hulladékfémet gyűjtött a társaival Zágráb városában. Két azonosítatlan férfi megtámadta, és fahusángokkal ütlegelte testének teljes felületét, miközben rasszista szidalmakat kiabáltak. További két férfi, akik ugyanahhoz a csoporthoz tartoztak, a közelben álltak, és végignézték a támadást. A bántalmazás eredményeként az áldozat több bordája megrepedt, és poszt-traumatikus stressz szindrómát, valamint érzelmi összeomlást diagnosztizáltak nála. A helyszínre érkező rendőri szervek körbejárták a környéket, de nem azonosították az elkövetőkről kapott személyleírásnak megfelelő személyeket. A büntetőeljárás nyomozati szakaszában az áldozat ügyvédje értesítette az illetékes hatóságokat arról, hogy az elkövetők vélhetően egy helyi „szkinhed” csoport tagjai voltak, és részt vettek egy sor, roma származású áldozatok ellen Zágrábban elkövetett támadásban, éppen abban az időszakban, amikor a támadás történt. A nyomozóhatóságok nem azonosították az elkövetőket, és a büntetőeljárás az EJEB ítélethozatala időpontjában még mindig

előkészítő szakban volt, több mint hét évvel az incidens után. Az EJEB konklúziója szerint, minthogy az elkövetők vélhetően egy „szkinhed” csoport tagjai voltak, amely – amint azt a horvát kormány is elismerte – szélsőséges és rasszista ideológia mentén szerveződik, a hatóságoknak a rasszista indíték feltárása és az elkövetők azonosítása érdekében gondos körültekintéssel kellett volna nyomozást folytatni. Az EJEB elfogadhatatlannak tartotta – különösen a bűncselekmény mögött húzódó, valószínűsíthető rasszista alapú gyűlölet motívuma okán –, hogy a rendőrség több mint hét évig húzta a nyomozást, csak az áldozat ügyvédje által felsorakoztatott tanúkat hallgatta ki, és nem tett komoly erőfeszítést az elkövetők azonosítása és felelősségre vonása érdekében.

A Stoica kontra Románia ügyben⁷ egy kocsmá előtt szóalokoztak össze a helyi román hatóságok képviselői húsz-harminc roma származású személlyel egy nyolcvan százalékos romák lakta településen. A panaszos és a Kormány különböző tényállást adtak elő az EJEB előtt. A panaszos elmondása szerint a falu alpolgármestere szólította fel a rendőroket és a közterületfelügyelőket, hogy „leckéztessék meg” a roma embereket. Egy rendőr ütlegelte és megrugdosta a roma származású áldozat fejét, holott közölték vele, hogy az áldozat nemrég esett át agysebészeti beavatkozáson, és a bántalmazás veszélyeztetheti az életét. A tanúk vallomása szerint az alpolgármester és a rendőrök rasszista megjegyzéseket tettek. Az áldozat elveszítette az eszméletét, és a hatóságok elhagyták a helyszínt anélkül, hogy egészségügyi ellátásáról megbizonyosodtak volna. A Kormány verziója szerint a kocsmá vendégei provokálták a hatóságokat, és agresszívvé váltak. A rendőrök az alpolgármestert azért vették körül, hogy megvédjék, de nem éltek erőszakkal, még akkor sem, amikor a helyiek tégladarabokkal támadtak az alpolgármesterre. Az áldozatot szülei vitték a kórházba, és fejsérülései három-öt napig terjedő egészségügyi ellátást tettek szükségessé. A helyi romák az incidenst követően nem engedték a gyermekeiket iskolába, tartva az esetleges további rasszista támadásoktól. Az ügyben nyomozó rendőrség 2001-ben küldte el jelentését a katonai ügyésznek, javaslatot téve az eljárás megszüntetésére. A katonai ügyészi hivatal megszüntette az eljárást azzal indokolva döntését, hogy nem érte erőszak a roma származású személyeket, és a konfliktus mögött nem húzódott rasszista felhang.

Az EJEB figyelembe vette azt a tényt, hogy a helyi lakosok vallomását nem vették fel a nyomozás során, és ez kétséget ébresztett a rendőrség hatékony nyomozati tevékenysége felől. Megállapította továbbá, hogy a katonai ügyész figyelmen kívül hagyta a helyi lakosok jegyzőkönyvbe került azon állításait, amelyek esetleges rasszista indítékra utaltak, mondván, hogy azok elfogultság miatt nem hitelesek, miközben a rendőrök kijelentéseit beépítette az indokolásába és következtetéseibe. Erre alapozva az EJEB megállapította, hogy a román hatóságok nem tettek meg mindent annak érdekében, hogy felderítsék a konfliktus mögötti lehetséges rasszista indítékot, ezáltal megsértve az EJEE 3. cikkét (figyelemmel a 14. cikkre is).

5 Angelova and Iliev v. Bulgaria (5. lj.) 99–105.

6 Šečić v. Croatia, no. 40116/02, ECHR 2007

7 Stoica v. Romania, no. 42722/02, ECHR 2008

5.2 A különvélemény kapcsán

A Jon Fridrik Kjølbro bíró különvéleményének alapját képező kritika, miszerint az EJEB egy negyedfokú jogorvoslati fórum szerepét töltötte be az eset körülményeinek ügyészi megítélését felülbírálván, vitatható. Az EJEB főszabály szerint valóban nem bocsátkozhat az ügy azon körülményeinek újraértékelésébe azzal a céllal, hogy felülbírálja a nemzeti bíróság érdemi döntését. Nem kérdőjelezheti meg a hazai bíróságok következtetéseit a tényállás megállapítása, a belső jog értelmezése, a bizonyítékok elfogadhatósága, értékelése, a polgári eljárásokban született döntések érdemének tisztességessége, a büntetőeljárás alá vont személy bűnössége és ártatlansága tekintetében. Ugyanakkor kivételes esetekben megteheti ezt, ha a hazai bíróság által hozott döntés nyilvánvalóan önkényes oly módon, hogy összeegyeztethetetlen az igazságszolgáltatás érdekeivel és a józan ésszel, ezzel önmagában egyezmény-sértést elkövetve.⁸

A jelen esetben számos erőteljes előítélet-indikátor állt a nyomozhatóság rendelkezésére: (1) az elkövető rasszista megnyilvánulásai az erőszakos támadás idején; (2) a támadást követő napon, közösségi oldalon megjelenő poszt, amelyben az elkövető arról dicsekedett, hogy „cigány fejét rúgta(m) a földön”; (3) egy másik poszt, ahol egy kifejezetten rasszista nézeteket megjelenítő filmrészlet, amelyhez a terhelt azt a megjegyzést fűzte, hogy „másfajta szemetek is élnek közöttünk”. E tények fényében valóban ésszerűtlennek tűnik az ügyészi következtetés, miszerint nem lehetett bizonyítani az összefüggést a bűncselekmény elkövetése és a sértett roma származása között. A (3) tényező egyértelműen demonstrálja az elkövető előítéletes beállítottságát, amiből – Kjølbro bíró helytálló megállapításával összhangban – ugyan nem következik, hogy az elkövető minden cselekedetét az előítéletes nézetei diktálják. Mindazonáltal ennek fényében az (1) tényező, az elkövető által támadáskor használt rasszista kifejezések nem kezelhetők a köznyelvbe sajnálatos módon beépülő szitokszavakként, és felerősödik azok rasszista előítéletre utaló jellege. A (2) körülmény pedig félreérthetetlenül demonstrálja a gyűlölet-bűncselekmények üzenet természetét. Az elkövető büszkén hirdette a közösségi oldalon a cigány közösséghez tartozó sértettel szembeni előző napi tettét. A fenti három tény ismeretében egyet tudunk érteni az EJEB ítéletben megjelenő többségi véleménnyel, miszerint az ügyészi következtetés, az eljárás megszüntetése a közösség tagja elleni erőszak ügyében az előítéletes nézetek és a bűncselekmény közötti kapcsolat bizonyíthatóságának hiányában, nyilvánvalóan ésszerűtlen.

Fontos hangsúlyozni: a motiváció felismerése és figyelembe vétele kapcsán az EJEB nem a konkrét eset tényállás-felderítése vagy a konkrét tényállás jogi értékelésének tárgyában nyilvánított véleményt, hanem a gyűlölet-bűncselekmények fogalmából következő technikainak tűnő, valójában azonban elvi kérdésben állapított meg standardokat – hasonlóan ahhoz, mint amikor a tisztességes eljárás fogalmi (és technikai) feltételeit határozta meg. A gyűlölet-bűncselekmények, már említett módon, olyan bűncselekmények, amelyeket (részben vagy egészben) egy csoporttal szemben érzett előítélet motivál.⁹ A gyűlölet-bűncselek-

mény megvalósulásához ugyanis két együttes feltétel fennállására van szükség: egy „alap-bűncselekmény” megvalósulására (pl. emberölés, testi sértés, rongálás), másrészt a cselekményt motiváló előítéletre. Ezáltal a gyűlölet-bűncselekmény legalább annyira a motiváció – mint a tett – által meghatározott cselekmény.¹⁰ A gyűlölet vezérelte bűncselekmények¹¹ fogalmának kialakítását az indokolja, hogy az emberek egyes tulajdonságait, például a bőrszínt, a vallást, a szexuális orientációt a jogalkotó a személyiség olyan lényeges elemének tekinti, amelyek kiemelt, speciális védelem igényét hordozzák. Ezáltal az egyébként enyhébb megítélésű cselekmények (pl. garázdaság) is súlyos hatásúak lehetnek, és kiemelt figyelmet igényelnek. Folyik ugyan arról egy meglehetősen intenzív szakirodalmi vita, hogy dogmatikai szempontból elfogadható-e a bűncselekmény-típus, hiszen az elkövetők kognitív és érzelmi tulajdonságai, világnézete alapján

8 CoEEuropean Court of Human Rights: *Practical Guide on Admissibility Criteria*, 2014. 83–84.,

http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_ENG.pdf.

9 A szakirodalom, illetve a nemzetközi dokumentumok – pl. az EBESZ Miniszteri Tanács 9/09. sz. döntése a gyűlölet-bűncselekmények elleni fellépésről (OSCE Ministerial Council, Decision No. 9/09, Combating Hate Crimes) – egy része előszeretettel használja az „előítélet-bűncselekmény” kifejezést („*biascrime*”) a gyűlölet motiválta bűncselekmény („*hatecrime*”) helyett, mivel egy társadalmi csoporttal szemben érzett előítélet a bűncselekmény mozgatórugója, és bár valamilyen szintű ellenséges érzülettel mindig rendelkezik az elkövető, viszont nem szükséges, hogy az érzelmi állapota elérje a gyűlölet szintjét. Bővebben ld. DANKA Anita: „Rossz helyen lenni rossz időben, avagy mit üzennek a gyűlölet-bűncselekmények?”-*Föld-rész* 2009/3–4. 92–96.

10 Bővebben ld. DANKA (10. lj.) 92–96. A kérdésről ld. még JOVÁNOVICS Eszter: „Gyűlölet vagy előítélet? Szavak vagy tettek? Definíciós kérdések, elhatárolások” *Belügyi Szemle* 2013/12.; UDVARI Márton: „Hova tűnnek a gyűlölet-bűncselekmények? Jogalkalmazási anomáliák, rendőrségi és ügyészségi ügykezelés” *Belügyi Szemle* 2013/12.; BALOGH Lídia – DINÓK Henriett – PAP András László: „A jog által láthatatlan? A gyűlölet-bűncselekmények szabályozási kérdései és gyakorlati problémái” *Fundamentum* 2012/4.; IVÁNYI Borbála: „Minősíthetetlen szigorúság” *Szuverén* 2012. július 27.; ÁTOL Dorottya – DOMBOS Tamás – JOVÁNOVICS Eszter – M. TÓTH Balázs – PAP András László – UDVARI Márton: „Közösség tagja elleni erőszak – Alternatív kommentár” *Fundamentum* 2013/4.; USZKIEWICZ Erik: „Rendőri segítséggel? Hatással van-e a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos nyomozati munkára a rendőrségi diszkrimináció?” *Fundamentum* 2013/4.; JOVÁNOVICS Eszter – PAP András László: „Kollektív bűnösség a XXI. század Magyarországon: magyarellenesség vádja cigányokkal szemben két emblemikus perben” *Fundamentum* 2013/4.; TÓTH Norbert: „Hasznos tippek kezdőknek és haladóknak – avagy az EBESZ új gyűlölet-bűncselekményekkel foglalkozó dokumentumai” *Föld-rész* 2009/3–4. 158–160.; KIRS Eszter: „Jogegységesítés az Európai Unióban a gyűlölet-bűncselekmények megtorlása kapcsán” in ANGYAL Zoltán (szerk.): *Decemanniin Euroaea Unione II.: Európai és nemzetközi jogi tanulmányok* (Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó 2015) 47–64.

11 A témáról bővebben ld. még BALOGH Lídia – PAP András László: „A homofób és transzfób indíttatású gyűlölet-bűncselekmények előfordulása, valamint a jogi fellépés keretei Magyarországon” in TAKÁCS Judit (szerk.): *Homofóbia Magyarországon* (Budapest: L'Harmattan 2011) 128–139.

eredményez súlyosabb szankciót,¹² de ez a témánk szempontjából irreleváns: amennyiben a jogalkotó a bűncselekmény kodifikációja mellett döntött, a jogalkalmazó köteles az ebből fakadó nyomozástechnikai és „hermeneutikai” előírásokat követni.

Kjølbros bírósága a különvéleményében a konkrét ügy kapcsán vitatta a vegyes motiváció kérdésének relevanciáját is. Mint-hogy a Csongrád Megyei Főügyészség helybenhagyta az elsőfokú, eljárást megszüntető döntést arra hivatkozva, hogy bár „valószínű”, hogy az elkövető magatartásában rasszista indíték is (!) szerepet játszott, nem lehet azt minden kétséget kizáró bizonyossággal megállapítani, ezért büntetőjogi felelősséget nem alapozhat meg. A nyomozóhatóság eszerint arra az álláspontra helyezkedett, hogy a rasszista indíték valószínűsíthető volt, és az nem egyetlen lehetséges motivációként volt jelen, másként fogalmazva vegyes indítékok esetével állt szemben. Következésképpen a vegyes motiváció kérdése releváns volt az ügy vizsgálata során. Az EJEB az EBESZ Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Irodájának (ODIHR) útmutatására hivatkozott a kérdésben, mint azt fent ismertettük. Üdvözlendő a tény, hogy az ODIHR álláspontja megjelenik a Legfőbb Ügyészség által 2013-ban kiadott, gyűlölet-bűncselekmények tárgyában folytatott büntetőeljárásokban alkalmazandó ügyészségi protokollban is: „A vegyes motívum megnehezíti az ügyészek helyzetét. Az előítélet bizonyítása mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyéb bizonyítékokat, amelyek más motívumot igazolnak. Bár általában nem lehet precíz képletet kidolgozni az elfogultság motiváció és más motívumok kiegyensúlyozására, de ha az elfogultság motiváció a bűncselekményt leginkább, vagy jelentős részben megmagyarázza, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy a bíróság ítéletét erre a tényezőre fogja alapozni.”¹³

Itt az EJEB – különvélemény által vitatott – álláspontja az, hogy már egyetlen potenciális előítélet-indikátor is kötelezettséget teremt a vád- és nyomozóhatóság számára annak vizsgálatára, hogy megállapítható-e gyűlölet-bűncselekmény tényállásszerűsége. Természetesen önmagában nem jelent automatikusan illetően minősítést, de a nyomozóhatóságnak dokumentálni és mérlegelnie kell.

Kjølbros bírósága a pótmagánvádra vonatkozó megállapításával szemben a többség álláspontját tudjuk osztani, miszerint nem volt elvárható a kérelmezőtől, hogy ha már igénybe vett egy jogorvoslati lehetőséget (és a közösség tagja elleni erőszak tárgyában tett feljelentés nyomán elindult az eljárás, amely alkalmat adott a hatóságoknak az elkövetők azonosítására és indokolt esetben megbüntetésére), az összes többi, elméletben elérhető jogorvoslati eljárást elindítsa, amelyek nem kecsegtettek a siker nagyobb valószínűségével. A jelen ügyben és a többségi véleményben hivatkozott Kiss Borbála kontra Magyarország ügyben érintett sértettek hátrányos, különös védelmet igénylő társadalmi csoporthoz tartoztak, és erre tekintettel minősítette az EJEB nem hatékony jogorvoslatnak a pótmagánvád intézményét. Ezzel kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a jelenlegi joggyakorlat fényében általában véve, a különleges bánásmódot nem igénylő sértett esetén nem tekinthető az eredményesség reális lehetőségét magában hordozó jogorvoslatnak. Az esetek elenyésző arányában számíthat

a pótmagánvádló a vádlott elítélésére. Az ügyek túlnyomó többségében az eljárás megszüntetésével vagy felmentéssel végződnek az eljárások.¹⁴

6. A döntés jelentősége

A döntés fényt vetett a gyűlölet-bűncselekményekkel szembeni büntetőjogi fellépés egy alapvető jelentőségű problémájára: az alulminősítésre. A számos okra visszavezethető látencia mellett nagy részben az alulminősítésnek köszönhetően rendkívül alacsony ugyanis a hatóságok által gyűlölet-bűncselekménynek minősített eljárások száma – legalábbis nemzetközi összehasonlításban és a vélelmezhető tényleges incidensek számához képest. Csak összehasonlításképpen: 2008-ban Magyarországon kilenc hivatalosan ismertté vált [(rég) Btk. 174/B § szerinti] gyűlölet-bűncselekmény jelent meg a statisztikákban, amíg az Egyesült Királyságban 46 300, Németországban 31 801, az Egyesült Államokban 7 783, Svédországban 5 895, Hollandiában 2 238.¹⁵ Dinók Henriett kutatása szerint¹⁶ az Egységes Nyomozóhatósági és Ügyészségi Bűnügyi Statisztika (ENYÜBS) alapján, „[rég) Btk. 174/B Közösség tagja elleni erőszak” tényállásból 2010-ben 18-at, 2011-ben 34-et, 2012-ben 36-ot regisztráltak. Vádemelésre 12 – 28 – 16 esetben került sor. A VIR-ben nyilvántartott bírósági döntések száma eként alakult: 2010-ben 5 (11 elítélttel), 2011-ben 8 (15 elítélttel), 2012-ben 12 (23 elítélttel), 2013-ban 14 (34 elítélttel).

Az áldozatok számára jogi képviselést nyújtó szervezetek és a témával foglalkozó független szakértők egybehangzó véleménye ismerhető meg pragmatikus szemléletű, empirikus kutatáson

- 12 A kérdéstől bővebben ld. pl. Ekow YANKAH: „Good Guys and Bad Guys: Punishing Character, Equality and the Irrelevance of Moral Character to Criminal Punishment” *Cardozo Law Review* 2004/25/3. 1019–1068.; Paul ROBINSON: „Hate Crimes: Crimes of Motive, Character, or Group Terror” *Annual Survey of American Law* 1992/4. 605–616.; David ADAMS: „Punishing Hate and Achieving Equality” *Criminal Justice Ethics* 2005/24/1. 19–30.; Paul H. ROBINSON: „Hate Crimes: Crimes of Motive, Character, or Group Terror?” *Faculty Scholarship Paper* 1993/1437. – http://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/1437; Janine YOUNG KIM: „Hate Crime Law and the Limits of Inculcation” *Nebraska Law Review* 2005/84.; Janice NADLER – Mary-Hunter McDONNELL: „Moral Character, Motive, and the Psychology of Blame” *Cornell Law Review* 2012/97.2. 255–304.
- 13 UTASI Judit: *Ügyészségi protokoll a gyűlölet motiválta bűncselekmények miatt folytatott büntetőeljárásokban az OSCE ODIHR 2010-ben készült munkaanyagának ajánlásai alapján* (Budapest: Legfőbb Ügyészség 2013) 15.
- 14 FAZSI LÁSZLÓ: *A pótmagánvád a magyar büntető eljárásjogban és a gyakorlatban* – Doktori értekezés (Debrecen: 2011) 199–201. – https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/127201/Fazsi-ertekezes-nyilvanos_titkosított.pdf;jsessionid=F9708C9DE7506D509061E622667F827F?sequence=1.
- 15 USZKIEWICZ Erik: „Mit (nem) mutatnak a számok?” *Belügyi Szemle* 2013/12. 84.
- 16 DINÓK Henriett: *Gyűlölet-bűncselekmények* – Doktori értekezés (Szeged: 2015).
Ld. még DINÓK Henriett: „A gyűlölet-bűncselekmények – dogmatika és joggyakorlat” *Belügyi Szemle* 2013/12.; DINÓK Henriett Éva: „A gyűlölet-bűncselekmények, különösen a közösség tagja elleni erőszak kapcsán felmerülő jogalkalmazási nehézségek” *Fundamentum* 2013/4.

alapuló tanulmányokból.¹⁷ Mind a nyomozati, mind a büntetőeljárás későbbi szakaszában jellemző az a jogalkalmazási probléma, hogy a hatóságok a minősítés során figyelmen kívül hagyják a bűncselekmény háttérében húzódó előítéletes indítékot. Így lesz rasszista vagy egyéb előítéletesen alapuló kihívóan közösségellenes magatartással járó közösség tagja elleni erőszakból garázdaság; bántalmazással, fenyegetéssel járó közösség tagja elleni erőszakból testi sértés. Érvelhet az ebben problémát nem látó jogalkalmazó azzal, hogy amennyiben bűnösség esetén elmarasztaló ítélet születik, nincs jelentősége, hogy azt garázdaság vagy közösség tagja elleni erőszak elkövetéséért állapítják meg. Az áldozat, a teljes áldozati közösség és a társadalom egésze szempontjából azonban ennek – mint ahogy arra az EJEB vonatkozó iránymutatása is rávilágít – el nem hanyagolható jelentősége van. A gyűlölet-bűncselekmények különösen veszélyesek és károsak a jogállami értékrendszerre nézve. Azt az üzenetet hordozzák a közvetlen áldozat és a teljes áldozati közössége felé, hogy nem kívánatosak a társadalomban, alacsonyabb rendűek a többségi társadalmi csoporthoz képest. Ha az állami hatóságok nem lépnek fel hatékonyan a bűncselekmény elkövetőivel szemben, súlyosan sérül az egyenlő emberi méltóság védelmének normája. Másfelől az érintett közösségekben a hatóságok munkájával és hozzáállásával kapcsolatban bizalmatlanságot ébreszt, illetve erősít. A hatóság kezében a hatékony nyomozás az eszköz, amivel bizonyíthatja, hogy gondos figyelmet fordít a rasszista és egyéb előítéletek nyomán elkövetett garázda és bántalmazással járó támadásokra, egyértelmű üzenetet küldve a társadalom egészének, hogy a gyűlölet-bűncselekmények elfogadhatatlannak egy jogállamban, és az elkövetők nem maradhatnak büntetlenül. Ezzel az érintett közösségekben élő, a támadások megismétlésétől való esetleges félelmek ellen is hatnak.

Az alulminősítés nemcsak a rasszista előítéletesen alapuló támadások esetén létezik problémaként, hanem a gyűlölet-bűncselekményeknek kitett, az [új] Btk. 216. § által védett egyéb csoportok (pl. LMBTQI és menekültek) tagjait érő támadások esetén is. Az EJEB más áldozati csoportokra nézve is hozott ítéleteket, amelyek rögzítették az előítéletes indíték feltárására vonatkozó tagállami kötelezettséget.¹⁸

Az alulminősítés praktikus kockázatokat is hordoz, előfordul, hogy következményeként el sem indul egy eljárás, és kései felismerés esetén vezethet az elkövetők azonosítását vagy bizonyítékok gyűjtését szolgáló rendőri intézkedések elmulasztásához is. A témával foglalkozó civil szervezetek és független szakértők részvételével működő Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoport által készített összeállítás¹⁹ részletesen mutatja be az alulminősítés mechanizmusát, amikor a hatóságok az előítéletes motivációt figyelmen kívül hagyják. Így, ha bűncselekmény elkövetésének megalapozott gyanúja miatt indul is büntetőeljárás, a cselekményre nem a Btk. megfelelő tényállását alkalmazzák, hanem egy enyhébben büntetendő cselekményét. Ennek az a következménye, hogy a büntetőjogi felelősség megállapítása során sem a gyűlölet-bűncselekményre meghatározott büntetési tételkeretben kerül sor a szankció meghatározására. Ilyenek voltak azok az esetek, amikor Gyöngyöspatán és Devecseren a szélsőséges, cigányellenes Szébb Jövőért Polgárőr Egyesület tagjai köpködték, inzultálták, illetve amikor a Betyár-

sereg tagjai fenyegették a roma sértetteteket, kövel dobták be az ablakukat, a hatóságok nem állapítottak meg előítéletes motivációt, legfeljebb garázdaságot. A hatósági mulasztások másik esete az, amikor elmarad a szükséges rendőri intézkedés, illetve hivatalból történő nyomozás-elrendelés. Ilyenekre volt példa melegfelvonulások, illetve szélsőjobboldali szervezetek felvonulásai, ellendemonstrációi során történt atrocitásai kapcsán. A szakértők szerint a rendőrség nem ritkán olyankor sem intézkedik egy gyülekezés esetén, amikor annak jogsértő volta mellett rendkívül erős bizonyítékok állnak közvetlen rendőri észlelés alapján a hatóság tagjainak rendelkezésére, illetve az intézkedések során a meghallgatások elmaradnak, vagy szakszerűtlenek, nem kerül sor nyomozati cselekményekre. „Általános problémának tűnik, hogy a nyomozó hatóságok elmulasztják meghallgatni a tanúkat, a térfelügyelő kamerák felvételeit az azokon tárolt adatok törléséig nem szerzik be, [...] a motívum feltárása érdekében házkutatást nem rendelnek el, környezet-tanulmányt nem végeznek el abból a célból, hogy az elkövetőnek egyébként milyen az életvezetése (otthon tele van-e a fala szélsőséges szimbólumokkal, nyilvános fórumokon milyenek a megszólalásai stb.), és a kihallgatás során is elmulasztják feltenni a motivációval kapcsolatos kérdéseket, a kapcsolati háló felkutatása elmarad stb. Mindezen bizonyítási eszközök beszerzésének elmulasztása azzal a következménnyel járhat, hogy a vádemelés során, illetőleg a bírósági szakban sem az ügyész, sem a bíróság nem lesz azoknak az információknak, bizonyítékoknak a birtokában, amelyek alapján az előítélet motívumnak megfelelő minősítés megtörténhetne.”²⁰

E szakmai anyagból válogatunk néhány problémát és esetet, amelyek jól szemléltetik az alulminősítés büntetőeljárását érintő következményeit.

(1) Bár az [új] Btk. 216. § szerinti közösség tagja elleni erőszak hivatalból üldözendő bűncselekmény, ha a helyszínen intézkedő rendőr nem ismeri fel például a könnyű testi sértés háttérében húzódó előítéletes indítékot, ezzel alulminősítve a bűncselekményt, nem indítja el az eljárást. Ilyen volt az a 2010-ben történt eset, ahol az áldozat egy ismert budapesti meleg szórakozóhelyről tartott hazafelé, amikor egy szórakozóhely, a Klub64 előtt várakozó három, szélsőjobboldali nézeteket valló férfi közül az egyik minden előzetes jelzés nélkül többször megütötte, miközben azt kiabálták neki, hogy „mocskos buzi”. Az áldozat eszméletét veszítette, sérülései nyolc napon

- 17 BARD Petra: „A gyűlölet-bűncselekmények büntetőjogi üldözésének jogszabályi és társadalmi feltételrendszere” in INZELT Éva (szerk.): *Kriminológiai Közlemények* 75 (Budapest: Magyar Kriminológiai Társaság 2015) 93–154.; DOMBOS Tamás – JOVÁNOVICS Eszter – KIRS Eszter – M. TÓTH Balázs – UDVARI Márton: *Jogalkalmazási problémák a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos eljárásokban – A Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoport (GYEM) tapasztalatai* (Budapest: GYEM 2014) http://gyulotellen.hu/sites/default/files/ejk_esetosszefoglalo.pdf.
- 18 Begheluri et al. v. Georgia, no. 28490/02, ECHR 2015; Đorđević v. Croatia, no. 41526/10, ECHR 2012.
- 19 DOMBOS et al. (18. lj.).
- 20 DOMBOS et al. (18. lj.) 14.

túl gyógyultak, hónapokon át fogászati kezelésre szorult. Amikor a rendőrséghez fordult, arról tájékoztatták, hogy ha nyolc napon belül gyógyulnak a sérülései, csak feljelentés esetén indul eljárás, a közösség tagja elleni erőszak lehetősége fel sem merült, és az eljárás hivatalból történő indítását csak a súlyos testi sértés esetére helyezte kilátásba a rendőrség. (Utóbb egyébként hiába jelezte telefonon az áldozat a nyolc napon túl gyógyulás tényét, a nyomozóhatóság elmulasztotta megtenni a szükséges intézkedéseket.)²¹

(2) Volt arra is példa, hogy a feljelentésben a sértetti képviselő kifejezetten hivatkozott arra, hogy megvalósulhatott közösség tagja elleni erőszak kísérlete, és a rasszista indítéka számos körülmény utal. A 2011. évi gyöngyöspatai ügyben, a szélsőjobboldali szervezetek folyamatos jelenléte idején például ételért mentek haza a cigánysoron lakó szülők, akik házuk előtt öt szitkozódó, fekete ruhás férfit találtak. A házukban voltak már, amikor kővel dobták be az ablakukat, miközben azt kiabálták: „Meghaltok, büdös, tetves cigányok, ha nem költöztök el innen Patáról!” A sértetti képviselő kifejezett jelzései ellenére a rendőrség garázdaság miatt nyomozott. A nyomozást végül felfüggesztették, amivel szemben a sértett már nem élt panasszal; nem látta értelmét, elveszett a hatóságokba vetett bizalma.²²

(3) A tojás és tyúk dilemmájával állunk szemben, amikor a hiányos rendőrségi jegyzőkönyvek problémájával találkozunk. A helyszínen történő alulminősítés közrejátszhat abban, hogy a jegyzőkönyvből hiányoznak előítéletre utaló indikátorok, a hiányos jegyzőkönyv pedig a nyomozóhatóság későbbiekben eljáró szervei szeme elől rejtve tarthatja az előítéletes indítékot. A 2012. évi budapesti Lövölde téri esetben például a rendőrség nem jegyzőkönyvezte az áldozat által kifejezetten jelzett, gyűlölet-motivációra utaló körülményeket: az őt a trolibuszon megtámadó két alkoholos befolyásoltság alatt cselekvő fiatal férfi által használt bántó kifejezéseket („köcsög”, „buzi”, „faszszopó”), valamint azt a tényt, hogy a támadók a ruházatából (rózsaszín póló, szűk nadrág) következtethettek szexuális irányultságára. A nyomozást utóbb felfüggesztették.²³

(4) A 2012. évi devecseri ügyben egyetlen elkövetőt sikerült azonosítani, így vádemelésre is csak vele szemben került sor, mivel a rendőrség elmulasztotta kiemelni és előállítani az elkövetőket azon a több szélsőséges szervezet részvételével zajló felvonuláson, amelynek során a romák lakta utcákon vonultak végig rasszista kiáltásokkal és köveket, betondarabokat dobva a lakóházak felé és azok udvarára.²⁴ Itt a gyülekezési jog helytelen értelmezésével fonódott össze a bűncselekmények felismerésének hiánya.

(5) Számos esetben a sértetti képviselő vagy az áldozati csoportok védelmében fellépő civil szervezetek beavatkozására volt szükséges ahhoz, hogy a nyomozóhatóságok korrigálják a bűncselekmény minősítését. Így történt ez abban a 2013. évi bicskei ügyben, ahol a menekülttáborban lakó áldozatot a vasútállomásra menet támadta meg az a két elkövető, akik aztán üldözőbe vették, és bántalmazták a „Black man, go back to Africa!” felszólítást kiabálva. Az esetet a nyilvánvaló előítéletes motiváció ellenére csak több hónapig tartó egyeztetés után, civil szervezetek közreműködése nyomán, az ORFK utasítására minősítették át garázdaságról közösség tagja elleni erőszak esetére.²⁵

(6) Előfordult olyan eset is, amikor az ügyészség minősítette vissza a rendőrség által közösség tagja elleni erőszaknak vélt esetet. A 2010. évi Budapest Pride LMBT Fesztivál megnyitójának helyt adó Művész Mozi előtt jelent meg számos, a szélsőjobboldalra jellemző ruházatot viselő ember a rendezvény ellen tiltakozva. A rendőrség – minthogy számított az atrocitásokra – jelen volt a helyszínen. Az áldozat a rendezvényre tartott, amikor egy közeli utcában egy nagyobb társaság zaklatni kezdte, majd egyikük megütötte, aminek következtében leesett a szemüvege. A rendőrség hivatalból elindította az eljárást közösség tagja elleni erőszak alapos gyanúja alapján, de az ügyészség – a nyilvánvaló előítélet-indikátorokat figyelmen kívül hagyva – átminősítette az esetet garázdaságnak.²⁶

A döntés jelentőségét a fentiek mellett az is adja, hogy lehetőséget teremt arra, hogy a gyűlölet-bűncselekmények háttérének nem kielégítő felderítését az intézményes diszkrimináció fogalmával összefüggésben értelmezzük. Az EJEB ugyan csak a beavatkozó ERRC beadványát idézve használja az intézményes rasszizmus kifejezést (három alkalommal), azonban nem is utasítja el a koncepció relevanciáját. Röviden érdemes áttekinteni, hogy miről is van szó.²⁷ A „strukturális diszkrimináció”, az „intézményes rasszizmus” és az „intézményes diszkrimináció”, valamint „intézményesült diszkrimináció” kifejezésekre nincs egységesen elfogadott definíció. Megítélésünk szerint a strukturális diszkrimináció nem jogi, hanem társadalomtudományi fogalom, amely a kirekesztés olyan általános, rendszerszerű formájára utal, ami túlmutat egyes, adott esetben társadalomtudományi fogalmak működésén. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a kirekesztés a társas érintkezési formákban állandósult és ismétlődő olyan szokásokon, mintázatokon is alapulhat, amelyek attitűdök, normák, értékrendek és értékvalasztások formáját öltik, és hatásukban bizonyos csoportok rendszerszerű hátrányba kerülését okozzák. Nemcsak hogy kimutatható egyéni kirekesztő magatartást vagy akár szándékot nem felételez, de még az egyes társadalmi intézmények gyakorlatát meghatározó formális szabályokban sem érhető tetten.²⁸ Magyar példákat hozva gondoljunk a romák lakhatási szegregációjára, az őket érintő negatív médiaábrázolásra vagy például a nők alacsony számára a Parlamentben és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai között.²⁹

Az „intézményi”, „intézményes” és „intézményesült” diszkrimináció fogalmi megítélésünk szerint szinonimák. Dovidio azt hangsúlyozza, hogy az intézményes diszkrimináció olyan szabály, szokás vagy gyakorlat, amely rendszerszerűen jeleníti meg és termeli újra a csoportalapú egyenlőtlensé-

21 DOMBOS et al. (18. lj.) 4.

22 DOMBOS et al. (18. lj.) 5.

23 DOMBOS et al. (18. lj.) 6.

24 DOMBOS et al. (18. lj.) 6.

25 DOMBOS et al. (18. lj.) 8.

26 DOMBOS et al. (18. lj.) 8–9.

27 Bővebben ld. PAP András László: „Intézményes diszkrimináció és zaklatás” *Belügyi Szemle* 2015/12. 80–105.

28 A kérdéstről ld. SZENTE Zoltán: „A pozitív megkülönböztetés problémái” *Fundamentum* 2006/4. 17–44.

geket.³⁰ McCrudden abban látja a jelenség lényegét, hogy a kirekesztő magatartás annyira intézményesül, hogy nincs szükség egyedi döntésre, tevékenységre ahhoz, hogy az intézmény működése hatásában kirekesztő (elemzésében: rasszista) legyen. A szervezet működési mechanizmusai és szabályai strukturálják az eredményt, maga a rendszer diszkriminál, és nincs szükség kifejezett kirekesztő döntésre, szándékra vagy előítéletre sem.³¹ Az intézményes diszkrimináció jelenségét az 1970-es évek óta vizsgálják a kutatók, kezdetben főleg gazdasági, munkaerő-piaci elemzésekkel, a rekrutációban érvényesülő nepotizmus, a felvételi tesztek és referenciák formájában megjelenő rendszerszerű előítéletességre fókuszálva. A későbbiekben számos kutatás foglalkozott a büntető igazságszolgáltatási rendszerben, a rendészeti eljárásokban és az oktatási rendszerben tetten érhető intézményes diszkriminációval. Intézményes diszkriminációként beszélnek az afroamerikaiakat kiemelten sújtó „három csapás” törvényekről vagy a drogtörvények sajátos kodifikációs gyakorlatáról is. A kisebbségi ombudsman a „Nemzeti társadalmi felzárkózási és roma stratégia” kapcsán így írt a jelenségről: „Az intézményes diszkrimináció nem feltétlenül tudatosan diszkriminatív eljárásból vagy gondolkodásmódból ered, hanem olyan intézményi működési módból, intézményi kultúrából, amely nem veszi figyelembe a társadalom gyenge érdekérvényesítő képességgel rendelkező tagjainak helyzetét, szempontjait. Az intézményi működés [...] eszköztelensége is kiélezheti az intézményes diszkriminációt.”³²

Az intézményes diszkrimináció tehát valamilyen formában kötődik a jog által is szabályozott intézmények formális vagy informális, de jogilag adott esetben megragadható működési gyakorlatához. Fontos hangsúlyozni, hogy ahogy a strukturális, úgy az intézményes diszkrimináció is alapvetően és elsődlegesen társadalmi jelenség, és egyfelől a marginalizáció és a kirekesztés működésének megértését segíti, másfelől pedig társadalomtudományos és (köz)politikai diskurzusban és retorikában a kirekesztés szinonimájaként használt fogalom. Mindenesetre a gyűlölet-bűncselekmények szisztematikus alulminősítése, az „*underpolicing*” ebben az értelmezési keretben is felmerül. (A büntető igazságszolgáltatás területén ide sorolható még az etnikai profilalkotás mint az „*overpolicing*” egy formája, vagy például az, ha a bíróságokon a marginalizált helyzetű felekkel, vádlottakkal vagy tanúkkal a bírák udvariatlanabban, lekezelőbben beszélnek.)³³

Fontos megemlíteni, hogy a gyűlölet-bűncselekmények, és kiemelten az indíték feltárásnak kérdése foglalkoztatja a hazai jogalkalmazókat, és a nem túl lelkesítő gyakorlat ellenére számos pozitív lépésről is beszámolhatunk: A Kúria elnöke 2015-ben például joggyakorlat-elemző csoportot alakított az egyes alapjogokat sértő bűncselekmények ítélkezési gyakorlatának elemzésére, egy példatárral és nemzetközi esetgyűjteménnyel kiegészített összefoglaló vélemény készült a gyűlölet-bűncselekményekről. A rendőrségen belül létrejött egy gyűlölet-bűncselekményekkel foglalkozó szakvonal; számos képzés folyik,³⁴ így például a Legfőbb Ügyészség és a Magyar Igazságügyi Akadémia 2016-ban az EBESZ és Európa Tanács HELP Programjának keretében ügyészeket és bírákat képzett.³⁵ Az Országos Rendőr-főkapitányság rendszeresen

egyeztet³⁶ a Gyűlölet-bűncselekmények Elleni Munkacsoporttal a gyűlölet-bűncselekményeket jelző indikátorokról,³⁷ és általában a releváns, gyűlölet-bűncselekményekkel és a szélsőséges szervezetekkel szembeni fellépéshez kapcsolódó kérdésekről.³⁸

Kirs Eszter jogi előadó • Magyar Helsinki Bizottság • eszter.kirs@helsinki.hu

Pap András László tudományos tanácsadó • MTA TK Jogtudományi Intézet • pap.andras.laszlo@tk.mta.hu

- 29 Ld. például Lawrence FAITH: *SPARQ Ling Conversation: Automating The Bechdel-Wallace Test* – <http://nht.ecs.soton.ac.uk/2011/papers/12-flawrence.pdf>; Stacy L. SMITH – Marc CHOUËITI – Katherine PIEPER – Tracy GILLIG – Carmen LEE – Dylan DE LUCA: „Inequality in 700 Popular Films: Examining Portrayals of Gender, Race, & LGBT Status from 2007 to 2014” *USC Annenberg’s Media, Diversity, & Social Change Initiative* (é. n.); Nona POWER: *One-dimensional woman* (Zero Books 2009); Fionnuala NI AOLAÍN – Catherine TURNER: „Gender, Truth & Transition” *UCLA Women’s Law Journal* 2007/16. 229.; Kishonna GRAY: *Race, Gender, and Deviance in Xbox Live: Theoretical Perspectives from the Virtual Margins* (London: Routledge 2014).
- 30 P. J. Henry DOVIDIO: „Institutional Bias” in John F. DOVIDIO – Miles HEWSTONE – Peter GLICK – Victoria M. ESSES (szerk.): *The Sage Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination* (New York: SAGE Publications 2010) 426–440.
- 31 Christopher McCrudden: „Institutional Discrimination” *Oxford Journal of Legal Studies* 1982/2/3. 303–367.
- 32 A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának állásfoglalása a Nemzeti Társadalmi Felzárkózási és Roma Stratégia című tervezetről <http://www.kisebbségiombudsman.hu/hir-702-nemzeti-es-etnikai-kisebbségi-jogok.html>.
- 33 Ld. pl. Stummer Vera – Stummer Attila: *Bíróságok monitorozása a párkapcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében. A Patent Egyesület egy éves programjának ismertetése* (Budapest: Patent Egyesület 2014).
- 34 Ld. pl. <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/orfk-kepzes-nyomozoknak-gyulot-buncselekmenyekrol/>; <http://www.helsinki.hu/rendorkepzes-a-gyulot-buncselekmenyekrol/>; <http://www.helsinki.hu/tovabbkepzes-a-gyulot-buncselekmenyekrol-birak-es-ugyeszek-szamarara/>; <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/gyulot-buncselekmenyek-rendeszeti-kezelesevel-foglalkozo-projekt-indult-rendorsegen/>; <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/ketnapos-kepzesek-rendoroknek/>; <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/rendorhallgatokat-kepeztunk/>.
- 35 Ld. <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/nemzetkozi-online-biro-es-ugyeszek-progam-osszeallitasaban-vettunk-reszt/>; <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/-/launch-of-the-help-odhr-course-on-hate-crime-in-hungary>.
- 36 Ld. pl. <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/rendszeres-egyeztetes-rendorseg-gyulot-buncselekmenyekrol/>.
- 37 Ld. pl. <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/gyulot-buncselekmenyeket-jelzo-indikatorokrol-egyeztetettunk-az-orfk-val/>.
- 38 Ld. pl. <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/esettanulmanyozas-az-orfk-n-szelsoseges-szervezetekkel-szembeni-fellepes-lehetosegeirol/>; <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/rendorsegi-egyeztetes-hatekonyabb-jog-alkalmazas-erdekeben/>; <http://gyulotellen.hu/aktualitasok/egyeztetes-rendorseggel-tovabbi-egyutt-mukodesrol/>.